

Tefsir Usûlünün Yeterliliği

Süleyman KARACELİL

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslâm âleminde Kur'an eksenli çeşitli tartışmalara şahit olmaktadır. Bu tartışmalar en belirgin şekilde kendisini tefsir ilminde göstermekte olup¹ özellikle son dönemde eleştirel yaklaşımlar göz ardı edilemeyecek dereceye ulaşmıştır. Bu bağlamda tefsirin bir usûlü ve yönteminin varlığı meselesi tartışma konusu yapılmakta, hemen her ortamda yeni bir tefsir usûlüne duyulan ihtiyaç gündeme getirilmekte, dünden bugüne yapılan bütün tefsir çalışmalarının usûl ve yöntemden yoksun gelişigüzel çalışmalar olduğu dile getirilmektedir. Bu iddiaları dile getirenler daha çok elimizde mevcut bulunan "tefsir usûlü" ismini taşıyan çalışmaları gerekçe göstererek bu çalışmaların Kur'an tarihi ve Kur'an ilimlerinden müteşekkil, metodolojiden yoksun eserler olduğunu öne sürmektedirler. Ne var ki özellikle son dönemlerde tefsir usûlünde yenilik ve ihya hareketleri savunula gelse, yeni bir tefsir usûlüne ihtiyaç vardır denilse de² konuyla ilgili

¹ Özervarlı, *Son Dönem Kelâm İlminde Metod*, s. 12.

² Ülkemizde tefsir usûlüne farklı dozajlarda eleştirilerin yöneltildiğini görmekteyiz. Mesela bkz. Mehmet Paçacı "Anlama (fıkıh) Usûlüne Dair", *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?* Ankara Okulu, 2000, s. 32-34; Hayri Kırbasoğlu, "Soruşturma", *İslamiyat*, 2003, sayı 4, 6/177-178; Hayri Kırbasoğlu, "Dini Metinlerin Doğru Anlaşıp Yorumlanmasında Yaklaşımlar", *Güncel Dini Meseleler İştisare Toplantısı*, 2002, s. 22, 26; Hayri Kırbasoğlu, "İslami İlimlerde Ortak/Genel Bir Metodolojinin İmkânı Üzerine", *Heceas Diyalogları 1. Konferans Tebliğleri*, (yayınlanmamış

somut öneri veya örneklerin ortaya konulduğunu göremiyoruz.³

İslâm âlimlerinin son zamanlarda tartıştıkları meseleler, şüphesiz ki üç beş yıllık veya birkaç asırlık tartışmalar değildir. Doğuş nedenleri asırlara yayılabilecek bu tartışmaları bir çırpıda halletmek, herkesin kabul edebileceği net bir sonuca ulaşmak, özellikle de böyle mahdut bir çalışmayla pek mümkün görünmemektedir. Bu gerçeğin bilincinde olarak sadra şifa olabilecek bazı tespit ve önerilerde bulunmanın bu çalışmanın amacı olduğunu belirtelim.

Tefsir İlmi ve Usûl Sorunu

Tefsir usûlüne yöneltilen eleştirilerin pek çoğunun her şeyden önce tefsir ilminin yapısına bağlı olduğunu çalışmanın başında özellikle belirtmeliyiz. Nitekim tefsirin bir usûlünün olmasından önce, tefsirin bir “ilim” olup olmaması, bir tartışma konusudur. Ancak “kendisine ait sistemli şekilde incelenmekte olan konuları, kavramları, ıstılahları çözmesi gereken meseleleri, anlama yöntem ve ilkeleri olan konular başlı başına bir ilimdir”⁴ gerçeğinden

tebliğ) Heidelberg Almanya 2005, s.18; Selahattin Polat, “Soruşturma”, *İslamiyat*, 2003, sayı 4, 6/190; Celal Kurca, “Müzakere” (Tefsir İlminde Usûl Meselesi), *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1(Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 625; Ömer Dumlu, “Müzakere” (Tefsir İlminde Usûl Meselesi), *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1(Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 631; Said Şimşek, “İlahiyat Fakültelerinde Tefsir Dersi: Problemler Öneriler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Kurav, Bursa 2007, s. 30; H. Yunus Apaydın, “Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sayı 1, s. 9-10.

³ Bu durum yenilik tartışmalarının kendisini en çok hissettirdiği kelâm ve diğer ilimlerde de böyledir bkz. Özervarlı, *Kelâm İlminde Metod*, s. 121. Diğer ilim dallarında usûl ile ilgili ciddi tartışmaların yapıldığı islah çalışmalarına ihtiyaç olduğu şeklinde ülkemizde pek çok değerlendirme mevcuttur. Mesela bkz. Apaydın, “İslam Hukuk Usûlünde Yorum Metotları”, s. 37-39; Bayındır, “Müzakere” (İslam Hukuk Usûlünde Yorum Metodu), s. 46; Kırbaçoğlu, “Dini Metinlerin Doğru Anlaşıp Yorumlanmasında Yaklaşımlar”, s. 149; Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları*, s. 116 vd; Cesur, “Modernleşme Sürecinde ‘Fıkıhın ve Fıkıh Usûlünün İhyası’ Söylemine Karşı Bir Duruş: İzmirli İsmail Hakkı”, s. 272; İzmirli, ‘İçtimai Usûlü Fıkıha İhtiyaç Var mı’, *Sebilürreşad*, 12/298, 215-216.; Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 15-20; Selahattin Polat, ‘Soruşturma’, 6/190; Çelebi, “Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı Gelişim Süreci ve Yeni Metot Arayışları”, s. 260; Macit, “Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu”, s. 292-333; Gölcük, “Kelâm İlminde Usûl Meselesi-Genel Değerlendirme”, s. 362; Altuntaş, “Kelâm İlminde Usûl Meselesi-Genel Değerlendirme”, s. 369; Yavuz, “Müzakere” (Fıkıhta Usûl Meselesi), s. 746-747; Musa Kazım Efendi, *Külliyat-ı Şeyhül-İslâm Musa Kazım: Dini, İctimai Makaleler*, s. 292-293; Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür? Allah'ı İnkâr Mümkin Müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür*, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, İstanbul 1327, cilt 1, s. “r” okuyucu ile hasbihal giriş “r”; İzmirli İsmail Hakkı, “İslam’da Felsefe, Yeni İlmi Kelâm”, *Sebilürreşad*, 1333, sayı 344, 14/43.

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi’yar-ı Sedat ve Âdabı Sedat*, s. 28.

hareketle; konusu, kavramı ve çözmesi gereken meselesi olan tefsirin, bir ilim olduğunu söylemek zor olmasa gerekir.⁵

Tefsirin bir ilim olmadığı düşüncesinde olanlar, Kur’ân-ı Kerîm’in sonsuz ve sınırsız bilgileri içermesi, hem coğrafya hem metafizik, hem de sosyal konulardan bahsetmesi nedeniyle onun bir metodolojisinin olmasının mümkün olmadığını söylerken⁶ “bilimsel araştırmanın konusunun var olan şeylerin hepsi olduğunu, bilimin, kendi organizmamız ve hatta muktedir olduğu nisbette düşüncemiz de dâhil olmak üzere tekml âlemi bilmeyi gerektirdiğini, ona sınırlar tayin etmenin imkânsız”⁷ olduğu gerçeğini göz ardı etmektedirler.

Tefsir ilminde aynı âyetten bazen farklı hüküm ve sonuçların çıkarılmasına bağlı olarak onun bir usûlünün olmadığı iddiasına katılmak mümkün değildir. Zira “tek ve en gelişmiş bilimlerde bile kesin, mekanik yasalara yer yoktur. Bilim, olasılıkçı bir nitelikte yetinmek zorundadır. Özneden tam bağımsız bir gerçek yoktur. Tüm bilimsel açıklamalar öznenin etkin katkısının söz konusu olduğu yorum niteliğindedir. Dışımızdaki gerçek bu yorumu kesin bir biçimde belirleyemez, ancak bu yorum için önemli bir sınırlama niteliği taşır. Bilimsel sonuçların, bilgi düzeyine; gözlem, ölçme, bilgi araçlarına bağımlılığı, bunların değişmesiyle tümüyle değişmesi de doğal karşılanmalıdır.”⁸ Tefsir ilmi için de durum böyledir. Aslında Kur’an tefsirlerinde müfessirlerin farklı anlam ve sonuçlar ortaya koymaları onun bir sisteminin olmayışından değil bilakis onun metodoloji olarak genişliğinin, durum ve şartlara göre kendini yenileyici özelliğinin doğal bir sonucudur.

Diğer yandan “bilim alanında dikkatle bakıldığında; inceleme, araştırma, derinleştirilip düşünce yoğunlaştırıldığında belirlilik değil, belirsizlik artar.”⁹ Tefsir için de durum böyledir. Derinleştikçe acabalar artar. Bu anlamda her dönemde yapılan tefsir faaliyetlerinde bazen farklı anlam ve yorumların ortaya konulmasının asıl nedenlerden birisi de bilimin genel özelliklerine bağlı ortaya çıkan bir durumdur. Yoksa bu durum tefsirin bir usûlünün olmadığı gerekçesine dayandırılmaz.¹⁰

⁵ Makalede üzerinde durduğumuz asıl konu bu olmadığı için ayrıntılı olarak bu konuya değinmiyoruz. Aynı bir başlık altında değerlendirilmesinin uygun olduğu kanaatindeyiz.

⁶ Benzer değerlendirmeler için bkz. Öztürk, “Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu”, *İslamiyat*, sayı 24, 2003.

⁷ Edmond Bouty, *Bilimsel Hakikat*, s. 13.

⁸ Bulutay, *Bilimin Niteliği Üzerine Denemeler*, s. 1-3.

⁹ Bulutay, *Bilimin Niteliği Üzerine Denemeler*, s. 3.

¹⁰ Ancak genel bir bakışla kural ve sistemler, genellemeler ortaya konabilir. Bu anlamda tefsirler

Her bilim adamının izlemesi gereken tek bir yol ve yöntem söz konusu değildir. Özellikle yaratıcı nitelikteki bilim adamlarının kendilerine özgü bir yol izlemeleri normaldir. Nitekim Taberî, Kurtubî, Râzî gibi büyük müfessirlerin farklı metot ve yöntemlerle kendilerine özgü usûllere sahip olması ancak bu şekilde açıklanabilir. Nitekim her tefsirin başında bulunan mukaddime ve giriş mahiyetindeki bilgiler de bu anlamda bir dereceye kadar müfessirin genel literatür içinde kendine özgü yaklaşım ve metodolojisinin ortaya konulması anlamını taşımaktadır.

Zaman zaman tefsirin diğer bilimlerden farklı bir metot ve yönteminin olmadığı iddiası dile getirilmektedir. Buna sebep olarak da benzerlikler, aynı âyetler üzerinde yapılan faaliyet ve çalışmalar gerekçe gösterilmektedir. Şu var ki bilim dalları arasında hem önemli farklar hem de önemli benzerlikler olduğuna göre farklar olmasaydı ayrı bilim dalları ortaya çıkmayacak, benzerlikler olmasa hepsine “bilim” demek mümkün olmayacaktı. İşte aslında aynı metin üzerinde inceleme ve araştırma yapan, araştırma sahası ilahi kelâm olan tefsir, kelâm, fıkah gibi ilim dallarının metodolojilerinin birbirine yakın olması son derece doğaldır. Diğer yandan farklı bakış açısı ve farklı yaklaşımları kullanan bu usûllerin bazen farklı sonuçlar elde etmesi de her birinin ilim olarak metodolojik farklılıklarının bir sonucudur. Bu da aslında her birinin farklı ilimler olduğu ve farklı metodolojilerinin bulunduğu bir ispatıdır. Zira zikrettiğimiz disiplinlerin (fıkah usûlü, tefsir, hadis, kelâm...) her birisi kendi cihetinden söz konusu metinleri-mesela Kur'an ve hadisleri-incelediği için, ulaştıkları neticeler diğerleri ile çelişmese de, aynı da değildir.¹¹ Çünkü bu ilimler konuları, meseleleri, yöntemleri ve amaçları açısından birbirinden ayırdılar; her birisinin mesela Kur'an söz konusu olduğunda, Kur'an'la ilgileniş cihetleri birbirinden farklıdır; bu farklılık onların yöntemlerini de doğrudan tayin etmektedir.

Tefsir Usûlü Kavramından Ne Anlamalıyız?

Tefsir usûlüne dair ortaya çıkan tartışmaların pek çoğu “usûl” kavramına yüklenen farklı anlamlardan kaynaklanmaktadır. Türkçede usûl kavramı genellikle yöntem ve metot anlamında kullanılmaktadır. Terim olarak tefsir veyahut hadis usûlü denilince özellikle konuyla tam ilgili olmayan kimse-ler, dile bağlı olarak bu anlamı tahattur etmektedirler. Usûl kavramının ilk dönemlerde hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi yerinde olacaktır.

ve müfessirler farklı ekoller başlığı altında değişik tasniflere ve üst başlıklara tabi tutulabilirler. İşte, işari tefsir ekolü, içtimai tefsir ekolü, bilimsel tefsir ekolü ve bunun alt başlığı sayılabilecek tefsirler ve müfessirler bu şekilde değerlendirilebilir.

¹¹ Bu durum aynı âyette aynı mesele için farklı sonuçlara ulaşılmaması değil daha çok çıkarımda bulunulmak istenen konunun farklılığına ve bakış açısına bağlıdır.

“Bu çerçevede yakın ve uzak dönemde yapılmış eserlerin isimlerine bakarak ipuçları bulabiliriz. Kelimenin Arapça’da metot anlamında kullanılmadığına dair örnekler bulabiliriz. Sözelimi H. VII. asrın başlarında ölen Cezerî’nin, *Câmi’ul-Usûl li Ehadisi’r-Rasul* adlı eseri veya çağdaş yazarlardan Mansur Ali Nâsîf’in *Tâc’ul-Câmi’ li’l Usûl fi Ehadisi’r-Rasul* adlı eserleri metodolojik bilgiler içermemektedir. Belki burada usûlü “temel” anlamına alarak temel hadisler şeklinde tercüme etmek daha sağlıklı olacaktır”¹²

Asl’ın çoğulu olan ‘usûl’ü, Yunanca kökenli metot (*methodos* (Grekçe); *Mét-hode* (Fransızca)) karşılığı olarak kullanmak, XIX. yüzyılın ürünüdür. Yeniçağ’da gelişen tatbikî mantık/metodoloji disiplininin, her bir ilme ait belirli bir metotlar bütünü’nün varlığını vurgulamasıyla birlikte, Osmanlı aydınlarınca bu terime bir karşılık bulunması gerekliliği kendini göstermiş ve ‘usûl’ bu ihtiyacı karşılamak üzere kullanılmıştır¹³. Metot kelimesini usûl ile tercüme etmek yeni adet olmuştur. Halbuki külliye yanlıştır. Asıl; bir şeyin temeli, istinatgâhı demektir, fer’ mukabili demektir. Bir ağacın asl’ı köküdür fer’i de dalıdır. Nitekim “falan şey usûlü dairesinde yapılıyor” deriz ki müstenit olduğu kaidelere muvafık olarak yapılıyor demektir. Buradaki metot ise bir netice-i muayyeneye vusûl ve hassaten hakikati keşf için fikrin takip edeceği istidlal yoludur.¹⁴ Bununla beraber Osmanlı’nın son dönemlerinde usûl kavramını metodoloji anlamında kullananlar olduğu gibi karşı çıkanlar da mevcuttur.¹⁵

Anlaşılan o ki “usûl” kelimesinin kullanımı ve ona yüklenen mâna üzerine kültür ve dil farklılığına bağlı olarak ortaya çıkan bir sorunla karşı karşıyayız. Klasik anlamda usûl kelimesinin Kur’an-ı anlama, metodoloji, yöntem şeklinde kullanılmadığını, bu kelimenin özellikle son dönemlerde metodoloji anlamında algılandığını ve tefsir usûlü isimli eserlerden de bu beklentinin söz konusu olduğunu görüyoruz. “Bu durum ilimlerin ilk dönemde ortaya çıktığı süreç içerisinde ihtiyaç duyulmamasına mukabil sonraki dönemlerde sistemleşen teknik bir hal olan tefsir usûlü, gerekse diğer ilimler olsun ihtiyaç ve

¹² Görener, “*Türkçe’de Usûl Kelimesinin Kullanımı Hakkında Bir Değerlendirme: Tefsir Usûlü Örneği*”, s.180-181.

¹³ Köksal, *Usûlü’l Fıkh’ın Mahiyeti ve Gayesi*, s. 62-63.

¹⁴ L. Fonse Grive, *Mebadi-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü’n-Nefs*, s. 49. Ayrıca bkz. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 296-297.

¹⁵ Mesela Babanzade, Tecridi sarih tercümesinde metodolojiye dair bilgi verirken metodolojiyi menahici hak, minhac olarak tarif etmektedir bkz. Zeynüddin Ahmed b. Ahmed Abdil Latifi’z Zebidi, *Tecridi Sarih Tercümesi*, (Babanzade Ahmet Naim), Ankara 1984, 1/82; Diğer yandan Babanzade, Baha Tevfik, Rıza Tevfik, Salih zeki gibi son dönem Osmanlı ilim adamları da usûlü, metot anlamında kullanan kimseler olarak dikkat çekmektedir. Bkz. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 298.

beklentilerin değişmesine daha doğrusu ilimlerin sınaata dönüşmesi, teknik bir yapı kazanmasına bağlı bir durumdur.”¹⁶ Buna bağlı olarak tekâmül süreci geçiren bir ilmin, “tefsir usûlünün” ilk dönemdeki yapısıyla sonraki dönemlerde birbirinden farklı olması son derece doğaldır. Bu anlamda ilk dönem çalışmaları ile günümüz çalışmaları aynı çerçevede değerlendirilmemelidir. İlk dönemde ihtiyaç duyulmamış sonraki dönemde böyle bir ilmin sistemleşmesi, metodolojik bilgileri ihtiva etmesi ihtiyacı doğmuştur.

Ama her ne kadar durum bu şekilde olsa da hakikat nazarında Kur'an'a muhatap olan biz insanların, onu anlamak istemesi, anlamak için de ilgili kişilerden yöntem ve metot beklentisi içinde olmaları da doğaldır. Bu durumda bize düşen görev nedir? Ne tür çalışmalarla bu ihtiyaçlar giderilebilir ve okuyan bir insan “Kur'an'ı anlama, tefsir etme, yorumlama noktasında hatalardan uzak durmama yardımcı oldu, metodolojik bir öneri de bulundu”, diyebilir? Kanaatimizce burada imkân elverdiği nispette tefsir usûlü denebilecek bir çalışmada hangi başlıkların yer alması gerektiğini tespit etmek son derece önemlidir. Sonuç olarak da her ne kadar geçmişte metot anlamında kullanılmasa da günümüzde beklentilere cevap verebilecek metodolojik bir Tefsir usûlü eserinin telif edilmesi bir zaruret haline gelmiştir.

Burada hassasiyetle üzerinde durulması gereken bir diğer husus tefsir usûlü dediğimizde zihinlerde varlığı tasarlanan çalışmanın kime ve hangi seviyedeki kimselere hitaben telif edileceği meselesidir. Şöyle ki eğer tefsir usûlü dediğimiz şey talebe konumunda olan, Kur'an çalışmalarına yeni başlayan kimselere yönelik olacaksa onun yapısı ve mahiyetiyle, müfessir konumunda bulunan kimselerin tefsir usûlü daha farklı olacaktır. Mesela bir müfessirin mukaddimesinde neshi kabul etmediğini belirtmesinden hareketle bilen bir insan adı geçen müfessirin neshle ilgili bazı âyetleri nasıl anlayıp tercihlerinin nasıl şekil kazanabileceğini tahmin edebilir. Ama yeni başlayan bir talebe için bu bilgi çok fazla anlam ifade etmeyecektir. Bu noktada tefsir usûlü için uygulamalı âyetlerin üzerinde örnekli bir çalışmanın hazırlanması gerekmektedir. Doğrusu burada tefsir usûlünü öğreten bir çalışma ile tefsir usûlünün (tefsir yapma metodunun) bir birinden farklı olduğu açıktır. Her şeyden önce tefsir usûlü dediğimizde bu iki anlama biçimini tam olarak ayırt etmek ve zihinlerde netleştirmek gerekmektedir.

Tefsir Usûlüne Dair Problemler Nasıl Ortaya Çıktı

Tefsir usûlü terim olarak her ne kadar sonraki dönemlerde kullanılmaya başlanmış olsa da kavram olarak insanların zihninde ne zamandan itibaren vardı?

¹⁶ İbn Haldun, el-Mukaddime, 2/351.

Diğer yandan tefsir usûlünün başlangıcını terim olarak kullanılmaya başladığı döneme has kılmak ne kadar sağlıklı bir yaklaşım olacaktır? Ayrıca tefsir usûlü ilk kullanımlarında günümüzde anlaşıldığı şekliyle mi anlaşılmaktaydı? Bunların tarihsel süreci içerisinde tespitinin yapılması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Ulm'l Kur'an kavramı tefsir usûlünün kavramsal anlamını ifade etmek için kullanılmış bir terkip olabilir mi? Bütün bunların tespiti bizi tefsir usûlünün tarihsel gelişimi hakkında sağlıklı bilgilere ulaştıracaktır.¹⁷

zerinde durmak istediğimiz, uslle ilgili problemlerin temel kaynağını teşkil eden nirengi noktalarından birisi ilk dönemlerde "tefsir uslne" (tefsir usûlü çalışmasına) ihtiyaç duyulup duyulmaması meselesidir. Yani Hz. Peygamber, sa-habe ve sonraki dönemlerde insanlar tefsir usûlü gibi bir ilmin tedvinine ihtiyaç duyuyorlar mıydı? Kanaatimizce ilk dönemlerde ilimlerin yeni yeni teşekkül etmesine bağlı olarak bu durumun sistemli bir ihtiyaç olarak kendisini gösterdiği söylenemese de sonuçta bizzat Hz. Peygamber'in ve onun anlamasının da bir usl olduğunda şüphe yoktur. "Hayır, o Allah'ın öğrettiği gibi tefsir ediyordu" şeklinde bir itiraz söz konusu olsa bile buna da onun anlamasının, usûlünün tespiti de bize onun usûlünü gösterir diyebiliriz. Nitekim hepimiz biliyoruz ki eserlerini inceleyerek her müfessirin metot ve yöntemini ortaya koymak mümkündür.¹⁸

Zerkânî'ye göre Resulullah ve ashab sonrakilerden geri kalmayacak derecede Kur'an ilimlerini biliyorlardı. Ancak onlar bu bilgilerini müdevven bir ilim haline getirmemişlerdir. Çünkü o dönemde buna ihtiyaç duyuracak bir durum söz konusu değildir.¹⁹ Ancak tedvin edilmemiş olsa da ilk dönem ilim

¹⁷ Tefsir usûlü ne zaman ortaya çıkmıştır? şeklinde bir sorunun cevabı literatür taraması yapılmak suretiyle ulaşılabilecek bir sonuç değildir. "Tefsir usûlü şu döneme kadar yoktu" demek sadece literatür taramasına dayalı verilen bir karar ise bunun yzeyssel ve gerçeği ifade etmeyen bir kanaat olması muhtemeldir. Bu sorunun cevabını verebilmek her şeyden önce kronolojik olarak bu terimin gelişim sürecini izlemeyi zorunlu kılmaktadır. Bunu yaparken bu kavramın doğuşuna zemin hazırlayan şartların, kültürel yapı, ilmi durum ve önde gelen ilim adamlarının da göz önünde bulundurulması şarttır. Bunlar yapılmış olsa bile yine bir takım problemlerin olabileceği göz ardı edilmemelidir. Mesela kavram ile kelime, kelime ile terim aynı şekilde terim kavram ilişkisinin de iyi bir şekilde tespiti gerekmektedir. şöyle ki kavramın terim olarak ifade edilmeden önce konuyla ilgili kimselerin zihninde olması muhtemeldir. Çünkü terimleşme süreci sonraki süreçtir. Sonrasında terimleşme ve ona verilen isim önemlidir.

¹⁸ Nitekim müfessirlerin metot ve yöntemlerini ortaya çıkarmaya yönelik pek çok eser ortaya konulmuştur. Büyük bir listeyi verme ihtiyaı duymuyoruz. (Ancak bu çalışmaların bu amacı gerçekleştirmede ne derece başarılı olduğu tabii ki ayrı bir tartışma konusudur.)

¹⁹ Muhammed Abdülazim Zerkani, *Menahil'l-irfan fı ulmi'l-Kur'an*, Dâru lıhayi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1362/1943. Ayrıca bkz. Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman Rumi, *Dirasat fı ulmi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992, 1/21.

adamları isimlendirmeseler de kendi dünyalarında Kur'an ilimleri hatta tefsir usûlünün mevcut olduğu söylenebilir.²⁰

Her şeyden önce özellikle ilk dönemlerde İslâmî ilimler ve ilim adamları arasında net bir ayırım yapmak oldukça zordur. Çünkü disiplinler ve konular iç içedir. Örneğin muhkem, müteşâbih, nesh, Allah'ın sıfatları vb. konular tefsir, kelâm, tasavvuf ve fıkıhın ortak konularındandır. Aynı zamanda o dönemlerde hatta son dönemlere kadar temel İslâm bilimlerinde branşlaşmanın söz konusu olmayışı bütün İslâmî ilimlerin bir bütün olarak anlaşılıp incelenmesi son derece önemli bir noktadır. Şöyle ki Hz. Peygamber döneminden Osmanlı'nın son dönemlerine kadar bir İslâm âlimi aynı zamanda fakih, muhaddis, mütekellim ve müfessir olarak bilinmekteydi.²¹ Durum böyle iken bu dönemlerde fıkıh usûlü ve diğer ilimleri tedris eden bir âlimin Kur'an âyetini anlarken tamamen farklı bir metodunun olması gerektiği düşüncesinden hareketle, "ben şimdi kelâmî bir âyeti anlıyorum, o halde kelâm usûlüne göre anlamalıyım, şimdi tefsir yapacağım tefsir usûlüne göre anlamalıyım" şeklinde bir yaklaşımın olması beklenemez. İşin hakikatinde onun zihninde fıkıhın anlamaya yönelik katkıları, kelâmın sıfat âyetlerini ve ilgili bazı bahisleri anlamadaki son halini almış yaklaşım biçimi mevcuttur. İşte tefsir de oturmuş bu esaslar üzerine bir birinden farklı olmayan aynı kelâmın, ilahi beyanın farklı cümlelerini anlama çabalarıdır. Yani tefsir, kelâm ve fıkıh, İslâmî bilimler geleniğinin yorum disiplinleri olarak İslâm'ın kaynak metinlerini işlemişlerdir. Şimdi buradan yola çıkarak son dönemde ortaya çıkan ilimlerin ayrılması durumuna bağlı, "niye o zaman tefsir usûlü yoktu, bir usûlsüzlük mevcuttur"

²⁰ Nitekim Harun Reşid'in İmam Şafii'ye ilmini ölçmek için sorduğu: Allah'ın kitabı hakkında bilgin, ilmin nasıldır? sorusuna O: İlk kendisiyle başlanması gerekir, dedi. Ve ekledi: Allah'ın hangi kitabından bahsediyorsun? Allah pek çok kitap gönderdi. Harun Reşid doğru söyledi, dedi. Ama ben sana Muhammed'e gönderilen kitabı sordum, dedi. İmam Şafii dedi ki: Kur'an ilimleri pek çoktur. Sen bana muhkem mi müteşâbih mi, takdim tehir mi, nâsîh mensuh mu... hangisini soruyorsun dedi ve ulûmu'l Kur'an'ı saydı. Ve her birinde Reşid dehşete düştü, şaşırıldı. Bu da bize İmam Şafii'de bu ilimlerin tedvin edilmesine de mevcut olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim Bulkini de imam Şafii'nin Abbasi halifesine Kur'an ilimlerini saydığını nakletmektedir. Bkz. Zerkânî, *Menâhil*, 1/ 26-27.

²¹ Meşhur müfessirlerden birçoğunun Usûlü fıkıhta da tefsirde olduğu gibi temayüz etiklerini görüyoruz. Mesela: Ebu Bekir Ahmed b. Ali er Razi el Cessas'ın (v. 370), *Ahkâmü'l Kur'an Tefsirinin* yanında Usûlü'l Cassas isimli meşhur eseri vardır. Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606) *Mefatihü'l Gayb* Tefsirinin yanında usûlü fıkıhta da en meşhur olan kitaplardan birisi olan *el Mahsul fi İlmi'l Usûl* eseri vardır. Kadî Nasiruddin el Beydavî eş-Şirâzî'nin (v. 791), *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil* tefsirinin yanında usûl hakkında *Menahicu'l Vusûl ila İlmi'l Usûl*'ü vardır. Celaleddin es-Suyutî'nin (v. 911) *ed-Durru'l Mensur* tefsirinin yanında, Celaleyn tefsirindeki payı, usûlü fıkıhta ise *el-Eşbah ve'n Nezair*'i vardır. Ayrıca Muhammed b. Ali b. Muhammed eş Şevkani'nin (v. 1250), *Fethu'l Kadir* tefsirinin yanında usûlde ise *İrşadu'l Fusûl ila Tahkiki'l Hakki fi İlmi'l Usûl* eseri vardır.

şeklindeki yaklaşımın sathi bakışla söylenecek şeyler olduğu ortaya çıkacaktır. Hiç kimse bir ilim adamından aynı âyeti –çünkü birine göre ahlakî olan bir âyet diğerine göre fikhî boyutu havidir– kelâm, fıkıh ya da tefsir usûlüne göre ayrı ayrı incelemesini isteyemez. Bu istek anlamsız ve kabul edilemez bir tekliftir. Günümüzde maalesef bu şekilde bir yaklaşımın dillendirildiğini görüyoruz. “Müfessir diğer bütün usûlleri bir tarafa kendine tefsir için yeni bir usûl oluştursun ve diğerlerinden tamamıyla bağımsız olsun” ya da “tefsirin bir usûlü yoktur” söylemleri bir açıdan bu anlama gelmektedir.

Osmanlılar döneminde bile durum önceki dönemlerle mutabakat göstermekteydi. Osmanlılardaki medrese eğitim sistemi incelendiği takdirde durum tüm açıklığıyla görülecektir. Osmanlı medreselerinde ulûmu âliye denilen kelâm, mantık, belağat, lûgat, nahiv, hendese, hesap, tarih ve coğrafya ilimleri, usûlü fıkıh, fıkıh, akâid, usûlü hadis ve hadis dersleri sonrasında son aşama olarak tefsir ilmi okutulmaktadır.²² Sonuç olarak medreselerde okutulan ilimlerin bu şekilde sıralanmasından hareketle yapılan bu dil ağırlıklı çalışmayla ve usûl faaliyetlerinin sonrasında varılmak istenen son noktanın tefsir yapmak, Kur’an’ı, muradı ilahiyi tespit olduğunda şüphe yoktur. Yani diğer ilimleri; fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, mantık gibi ilimleri tedarik eden âlim, oluşturduğu anlam bütünlüğü ve metodolojik yapı çerçevesinde ilimde son aşama olan tefsir noktasına gelmekte ve birikimiyle bunu gerçekleştirmektedir.²³ Burada dikkat çeken husus tefsir usûlünün bir ilim olarak eğitim kurumlarında yer almasının son dönemlerde ortaya çıkmış olmasıdır.²⁴

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 20-23. Ayrıca *Kevakib-i Seb’a*’dan başka pek çok eserde Osmanlılarda okutulan kitaplar ve dersle ilgili ayrıntılı bilgi ve tablolar için İzgi’nin adı geçen eserine bakılabilir.

²³ Mantık dil ilimleri fıkıh usûlü kelâm ve diğer ilimleri tahsil eden ilim adamı bir usûl zihniyeti-ne sahip olmakta, anlama ilkelerinin yanında Kur’an âyetlerini anlama hususunda bir usûle sahip olmaktadır.

²⁴ Tefsir Usûlünün eğitim kurumlarında varlığı ders olarak okutulması aslında oldukça geç dönemlere takabül etmektedir. Ancak bu kavramın bu şekliyle var olmayışı geçmişte bu kavramının anlaşılma biçimi ya da bu kavramın içinin doldurulma şekline bağlı bir durumdu. Şu var ki Osmanlı’nın son dönemlerine yakın Nebi Efendizâde’nin (1200/1785-1786) (Kendisi Uşak vilâyeti Camii kebir Müderrisi olup Ali Uşşâki diye de bilinmektedir) *Kaside fi’l Kütübü’l Meşhure fi’l Ulûm* isimli eserinde tefsir usûlünün ders olarak zikredilmesi manidar ve dikkat çekicidir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yay, İstanbul 1997, I/96. Aynı özelliği taşıyan eserlerde böyle bir ders adı zikredilmezken burada zikredilmesi bazı yerlerde tefsir usûlü tabirinin kullanıldığını göstermektedir. (Bunlar arasında özellikle şunlar sayılabilir: İshak b. Hasan Tokadî (1100/1688) *Manzume-i Tertib-i Ulûm* ya da *Nazmu’l Ulûm*; Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el Mar’aşî (1145/1732-1733) *Tertibu’l Ulûm*; Komisyon, (1728-41 arası telif edilmiştir) *Kevakibi Seb’a*; İbrahim Hakkı Erzurumî, *Tertibi Ulûm* eserleridir. Ayrıntılı

Tefsir, kelâm ve fıkıh, İslâm bilimler geleneğinde yorum disiplinleridir. Bu ilimler İslâm'ın temel kaynak metinleri ile ilgilenmektedirler. Fıkıh ve kelâm anlama, yorumlama ameliyesi çerçevesinde Kur'an'ın metin yönünü daha çok öne çıkarırken tefsirde durum biraz daha farklıdır. Tefsirde ilahi hitabın metin haline gelerek bağımsızlaşma sürecinde onunla birlikte yazıya geçirilemeyen, olay olarak ilahi hitapla ilişkili unsurlara ulaşma ve hitabı bu unsurlarla tekrar buluşturma amacı vardır. Bir diğer ifadeyle tefsir, Kur'an'ın cümleleri, sözlü söylem halindeyken sahip olduğu özelliklerine tekrar ulaşmak üzerine kurgulanmış betimleyici bir disiplindir.²⁵ Bu çerçevede metne bağlı anlama ameliyesini gerçekleştirmede gerek kelâmî bilgi gerekse fıkıh usûlünün anlama yönteminden istifade etmesi müfessir için bir sorun değildir. Bunun yanında tefsirin farklı yönü olan ortam, çevre, muhatap gibi sosyokültürel ihtiyaçları karşılama ve gerekli bilgileri sağlama görevini de Ulûmü'l Kur'an icra etmektedir. Çünkü müfessir, fıkıhın anlama, yorumlama, kelâmın bilgileri gibi hususların yanında Ulûmü'l Kuran literatürünü de kullanmakta bu yöntemi bir bütün olarak bu boyutlarıyla beraber kullanmayı amaçlamaktadır.²⁶ Nitekim ilk dönemlerde hatta günümüzde tefsir usûlü ve fıkıh usûlü diye adlandırdığımız eserlerde, Ulûmü'l Kur'an eserlerinde pek çok ortak konu vardır. Burada tefsir usûlünün sistemli bir hali olmamakla beraber fıkıhın –ki daha başka yerde ifade ettik o sırada anlama mânası hakimdi– yardımıyla naslar anlaşılıp yorumlanıyordu. Bilindiği gibi ilk dönemde sosyo-kültürel yapı ile ilgili bilgiler herkesin malumat sahası içindeydi. Ancak Hz. Peygamber'den uzaklaştıkça bu noktada doğru anlama ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Tefsirin Bir Usûlü Var Mıdır?

Bütün bu anlatılanlardan hareketle tefsir usûlünün olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Tabii tefsirin de bir usûlü vardır. Gördüğümüz kadarıyla geleneksel tefsir anlayışına yaklaşım bazı kimselerde geleneğin tamamıyla reddi şeklinde bazılarında ise moderniteyi tamamen inkar şeklinde tezahür etmek-

bilgi için bkz. Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, Tc. Kültür Bak. Yay, Ankara 2002, İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/69-97.) Ancak bu eserde tefsir usûlünden anlaşılan ise maalesef bugün bizim beklentisi içinde olduğumuz metodoloji olmayıp bu ders çerçevesinde okutulan kitaplar, orijinal usûl çalışması olmayıp kast edilen Burhan ve İtkan kitaplarıdır. (Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlılarda eğitim programı hakkında kapsamlı çalışmanın bulunmayışı nedeniyle o dönemle ilgili daha çok kısa alıntılara dayalı tahminler mevcuttur.) bkz. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim*, s. 20.

²⁵ Mehmet Paçacı, "Klasik Tefsir Neydi?" *İslami İlimler Dergisi*, 2007, Sayı1, 2/12.

²⁶ Konuyla ilgili İbrahim Görener'in *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler*, Laçın Yayınları, Kayseri 2004 çalışması son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

tedir. Doğrusu bu noktada iki yaklaşımın da sağlıklı olmadığını söylemek zorundayız. Kanaatimizce yapılması gereken; geleneği doğru okumak, onun nasıl anlaşılıp, nasıl işlevsel kılındığını kendi şartları çerçevesinde tespit etmek, yargılama ve peşin hükümlü olmaktan kaçınarak bilimsel ölçüler ile günümüz şartları çerçevesinde dengeli ıslah çalışmalarına açık olarak, gelenek ile modernizm arasında sağlam bir köprü oluşturmaktır.

Kur'an'ı Kerim'in tefsiri için söz konusu olabilecek bir usûlün yine tefsir faaliyetinin ilk ortaya çıkmasında olduğu şekliyle olması gerektiği kanaatindeyiz. Bilindiği gibi Kur'an tefsirinde ilk faaliyetler Kur'an'ın garip kelimeleri, bilinmeyen kavramların açıklanmasından ibaretti. İlk dönemde anlama ve yorumlamaya duyulan ihtiyaç kendisini çok fazla hissettirmiyordu. Kavram ve ifadeler anlaşılıyor toplumda yaşayanlar birbirinden istifade ile varsa eksik bilinenleri telafi ediyorlardı. Ancak zaman ve şartların değişmesi, araya nüzul döneminden itibaren uzun bir sürecin girmesine bağlı olarak metin-bağlam ilişkisini kurmak zorlaştı. Yani sonra gelenler metin ile bağlam arasında bir irtibat kurma sıkıntısı yaşamaya başladılar. Diğer yandan o dönemde itikadî ameli tartışmalar tefsirlere yansımamış bunlar üzerinde durulmamıştır. Dikkatle incelendiği takdirde ilk dönem tefsir çalışmaları günümüzle kıyaslanamayacak kadar kısa ve özlü çalışmalar olup, bu durum günümüzün onlarca cilt tefsirleriyle kıyaslanınca açıkça görülecektir.²⁷ İlgili eserler dikkatle incelirse ilk bakışta dikkati çeken husus anlama noktasında karşılaşılan sorunlara tamamen dil merkezli bir yaklaşımın esas alındığıdır. Ancak sürecin değişmesine bağlı olarak zaman ve zeminden uzaklaşma, inzal dönemini bilmemeye bağlı olarak dil haricinde farklı şartlar da esas koşulmaya, daha doğrusu ihtiyaç duyulmaya başlamıştır ki bunları karşılayan unsurları "Kur'an ilimleri" başlığıyla adlandırabiliriz.²⁸ Ancak her ne kadar bu hususlar böyle olsa da günümüz şartlarında herkes "evet bunlar doğrudur dese" de Tefsir usûlü adı

²⁷ Hİİ. Asırdan itibaren müstakil tefsir olarak sayılabilecek çalışmaları incelediğimiz takdirde Mukatil b. Süleyman'ın çalışmaları, *el Vucûh ve'n nezâir, Tefsirul hams mie âyet mine'l Kur'an* adlı çalışması oldukça özlü, lügavi mahiyette çalışmalardır. Hemen devamında dikkat çeken Ferra'nın *Meani'l Kur'an'ı*, Ebu Ubeyde'nin *Mecazu'l Kur'an'ı*, Abdurrezrak b. Hemmâm'ın *Tefsiru'l Kur'an'ı* da bu mahiyettedir.

²⁸ Kur'an ilimleri olarak sayılan ilimler incelenirse her ne kadar çok fazla üzerinde durulmasa da pek çok hususun dil ile ilgili olduğu görülecekti. Diğer yandan müfessir için şart koşulan ilimler incelendiğinde gerek Kafiyeci gerekse Suyutî'de ilgili şartların büyük çoğunluğunu dile dair hususların teşkil etmesi son derece manidardır. bkz. Muhyiddin Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el Kafiyeci el Hanefi, *Kitabu't Taysir fi Kavaidi İlmi't Tefsir*, (trc, İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniv. İlahiya Fak. Yay, Ankara 1989, s. 51-53.

altında yapılan çalışmalarda bu noktalara gereken değerin verilmediğini görmekteyiz. Bu çerçevede aslında tefsir usûlünde dilin önemi üzerinde hassasiyetle durulmasının gereği vurgulanmış olmaktadır.²⁹ Kanaatimizce tefsir yine dil bilgisine ve lügate bağlı olmak zorundadır.³⁰

Tefsirin bir usûlünün olmadığı düşüncesine katılmak mümkün değildir. Hepimiz şunu çok iyi biliyoruz ki tefsir müfessirin sahip olduğu kültürden, bağlı bulunduğu fikhî ve itikadî mezhepten etkilenmektedir. Hepimiz bu durumu Keşşaf ve Nesefî'ye bakarak ayırt edebiliriz. Diğer yandan içinde bulunulan dönemin etkileri de mutlak surette tefsir üzerinde görülmektedir. Her dönemin tefsirinde farklı unsurların hâkim olması gelişme döneminden bu güne farklı özellikleri muhtevi çalışmaların yapılması da bunun açık delilidir. Diğer yandan bir fakih ile hadisçinin, dilcinin, filozofun, kelâmcının tefsiri de birbirinden farklı olmaktadır³¹. Bütün bu düşünceleri paylaşıyor olmak aslında tefsirde bir usûlün daha doğrusu usûllerin olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir.

Tefsir Usûlünün, fıkah usûlünden bağımsız, kendisine has bir anlama ve yorumlama sistemi olmadığı iddiasına mukabil “Hiçbir ilmi disiplinin o alanda geliştirilmiş ve birleştirilmiş belli bir birikim olmadan var olamayacağı gibi bir alan içindeki ilmi çalışmaların hiç birinin diğerlerinden bağımsız ve bağlantısız olması da mümkün değildir”³² demek durumundayız. İşte Tefsir usûlünde de fıkah usûlü gibi bir anlama metodolojisinin konulmamış olması onun usûlünün olmadığı anlamına gelmez. Bilakis bu durum tefsir ve fıkahın birbiriyle olan yakın irtibat ve

²⁹ Nitekim Kur'an tefsirinde dil merkezli yaklaşımı önceleyen pek çok müfessir vardır. Bkz. Müslim Abdullah Al Cafer, *Eseru't-Tatavvuri'l Fikri fi't Tefsir fil Asri'l Abbasi*, Beyrut Müessesetu'r Risale, 1984, s. 397.

³⁰ Nitekim ilk dönemlere ait Tüfî'nin, “*el İksir*” isimli çalışması bu noktada muhtevası açısından önem arz etmektedir. Tüfî'ye göre lafızlar manaya ulaştırıcı aracı ve aletlerdir. Asıl olan manadır. Bu anlamda bizi bu anlama ulaştırıcı ilimler, ilmu'l maani'dir. Maani ilmi lafızların hükümlerini araştıran ilimdir. Lafızların anlamını ortaya koymak için gerekli olan her şeyi araştırır. Takdim, tehir, ıtıab, icaz, kinaye, hazif, takdir ve benzeri ilimler bu ilmin konusudur. bkz. Ebû'r-Rebi' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavi Tufi, *el-İksir fi İlmî't-Tefsir* (thk. Abdülkadir Hüseyin), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 1977, s. 30-33. Adı geçen eser hakkında kendisi şunları söylemektedir: Tefsir ilmi ile ilgili husûlar hep gönlümde idi. Tefsirle ilgilenen hiç kimsenin bu sorunları hallettiğini ya da çözüme dair eserlerinde bilgi verdiklerini göremedim. Zorlukları seven nefsim beni tefsirle ilgili bu sorunları çözümlmeye zorladı. Bu nedenle esere *el-İksir fi Kavâidi't-Tefsir* ismini verdim. Kim bu ilkeler çerçevesinde tefsir yaparsa sonuncu da olsa bu konuda ilk olur. bkz. *el-İksir*, s. 1. Burada müellif eserine verdiği ismi açıkça belirtmektedir. Bu anlamda tefsir usûlü olma amacıyla olan tefsir problemlerini ortadan kaldırmayı amaçlayan böyle bir eserin büyük kısmının maani, beyan ve bedii konularını muhtevi olması son derece dikkat çekicidir ve kanaatimizce üzerinde durulması gereken bir husustur.

³¹ Krş. Müslim Abdullah, *Eseru't-Tatavvur*, s. 397.

³² Cebeci, “Din Eğitimi Bilimi Metodolojisi Üzerine Düşünceler”, s. 92.

alakalarının bir sonucudur. Zaten bütün Kur'an ilimlerine dair çalışmalarda, başta fıkıh usûlü olmak üzere çok sayıda ilim olmazsa olmaz şartlar olarak görülmekte, tefsir için yakın disiplinlerin usûl ve yöntemlerinden istifade zorunlu kılınmaktadır. Diğer yandan fıkıh usûlünün sadece ahkâm âyetlerini anlamaya yönelik bir usûl olduğu şeklindeki itiraza ise fıkıhın ilahi kelâmın sadece hukuki yönleriyle alakalı anlama olduğu iddiasında bulunanlara İslam'da hukuk, ahlak, akide ve ibadetlerin birbirinden kesin çizgilerle ayrılamayacağı, böyle bir ayırım yapılınca da bir takım anlama sorunlarıyla karşı karşıya kalınacağı gerçeğini hatırlatmak istiyoruz.³³ Bunun yanında her şeyiyle fıkıh usûlünün Kur'an'ın anlaşılmasına yeterli olacağını iddia etmenin sağlıklı bir yaklaşım olmadığını kabul ediyoruz.³⁴

Bu çerçevede "Tefsir için bir anlama yöntemi yoktur", demek mümkün değildir. Tefsir ekolleri olarak belirttiğimiz her bir ekol farklı bir anlama yönteminin ifadesidir. İşte lügavî, fikhî kelâmî, bilimsel...³⁵ Ancak bu ekollerin varlığı sonradan gelenler açısından her şeyiyle yeni bir metot veya kullanılabilir bir yöntem özelliğine sahip midir denilirse kanaatimiz olumsuz olacaktır. Hepimizin bildiği gibi ilimlerin gelişme döneminde bir takım ayrışmaların olması, ilim adamlarının kendi buldukları şartlar ve bilgi birikimleri çerçevesinde Kur'an'a yönelmeleri bu anlamda fikhî, lügavî tefsir anlayışlarının varlığı doğaldır. Ancak bunların her biri genelde Kur'an'ın belirli bir yönüne işaret etmişler, bu anlamda kendi dönem ve çağlarında olması gereken rollerini icra etmişlerdir. Bize düşen bunları olduğu gibi kabul ve uygulama yerine bu yöntemlerden nasıl istifade edebileceğimizi tespit etmektir.

Tefsir Usûlüne Dair Öneriler

Kanaatimizce tefsir usûlüne yöneltilen tenkitler ve onun bir usûl olup olmadığı tartışması –bir usûlün ne olduğunun tespiti ve tefsir usûlünün bu amacı ne derece sağladığı ayrıca tartışma konusu olmakla beraber– tefsir usûlünün şu anki usûl kitaplarında işlevsel yönünün ortaya konulmasını bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmaktadır. Anlaşılan şu ki "usûl" deyince insanların zihninde Kur'an'ı anlama metodolojisinin –en azından mümkün olduğu kadarıyla– usûl kitaplarında verilmiş olması beklenmektedir. Bu bağlamda bu tür sorunları ve

³³ Nitekim fikhî-fakih ayrımı yapan Faruk Beşer bu İslami ilimlerdeki ayrılma ve bütüncülük olmayışı nedeniyle çok kimsenin fikhî olduğunu ama fakih olmadığını belirtir. bkz. Beşer, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", s. 44.

³⁴ Her metodun kendine özgü prensipleri vardır. Ahkâm âyetleri incelendiğinde kelimenin âmhas, mutlak-mukayyed vb. olduğu araştırılır. Ancak ahlaki terbiyeyle ilgili ya da kıssa ile ilgili bir âyeti aynı yöntemle okumak mümkün değildir. Bunları fıkıh usûlüyle anlamamızın savunulması doğru değildir. Bkz. Gazali, *Keyfe Neteame'l Maa'l-Kur'an*, s. 47-48.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Görener, *Türkçede Usûl Kelimesinin Kullanımı*, s. 87-90; ayrıca bkz. Muhammed Gazali, *Keyfe Neteame'l maa'l-Kur'an*, s. 36.

eleştirileri tamamen yok saymak ilmi bir davranış olmayacaktır. Buradan hareketle bu iddiaların –gerçeklik payının olabileceği de göz ardı edilmeden– bazı tespitlerimizi paylaşmak istiyoruz.

Kanaatimizce tefsir usûlü kitaplarında bulunması gereken en önemli özelliklerden birisi herhangi bir âyetin nasıl ve ne şekilde tefsirinin yapılabileceğine dair uygulamalı birkaç örnekle konunun açıklanmasının gereğidir. Örnek bir âyet alınarak; bu âyet bağlamında tefsir için ne yapılması gerektiği, hangi amaçla hangi kaynaklara müracaat edilmesi ve âyet tefsirinde müfessirin hangi durumları göz önünde bulundurması gerektiği gibi hususlar uygulamalı olarak ortaya konulmalıdır. Böylece bir âyet tefsirinin nasıl yapılacağı zihinlerde somutlaştırılmış olacaktır. Buna göre; bir usûl kitabında bulunması gereken en önemli özellik herhangi bir âyetin nasıl tefsir edilebileceğinin, hangi aşamalardan geçileceğinin (her kişi ve müfessire göre farklı olsa da) ayrıntılı olarak ortaya konulması ve metodolojinin uygulamalı olarak gösterilmesi bu şekilde usûlün işlevselliğinin sağlanması son derece önemlidir.

Genel itibarıyla tefsir usûlüne dair eserlerde tefsir tarihinin anlatılması, tefsir ekollerinin verilmesi, Ulûmü'l Kur'an'ın nakledilmesine bağlı olarak bu bilgiler okuyucunun zihninde sadece bir bilgi veya tarih bilgisi olarak kalmaktadır. Bu çerçevede nesh, müteşâbih gibi bütün ilimlerin tefsir yaparken âyeti anlama ve yorumlamaya çalışırken nasıl kullanılacağı mutlaka örneklerle gösterilmeli, Kur'an ilimlerinin işlevselliği ortaya konulmalı, pek çok Ulûmü'l Kur'an eserinde mevcut olmayan, Kur'an ilimlerinin işlevsel yönü vurgulanmalıdır. Nitekim çok fazla olmasa da bazı eserlerde Ulûmü'l Kur'an'ın, Kur'an'ı anlamaya etkisi uygulamalı olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Kur'an ilimlerinin işlevsel yönünün ortaya konulması yani her bir Kur'an ilminin anlama ve âyet tefsirinde nasıl etkisinin olduğunun örneklerle gösterilmesi durumunda Kur'an ilimlerinin tarihi bilgilerden ibaret gereksiz bilgiler olmadığı ortaya konulmuş olacaktır.³⁶ Bu noktada zihnimize uyanan soru; acaba ilk dönemlerde Kur'an ilimlerinin bu yönleri zaten bilindiği için malumu ilama gerek duyulmamış ancak sonraki dönemlerde zihinlerde var olan bağlamlar koştugu için Kur'an ilimleri gereksiz veya önemsiz kabul edilmeye mi başlamıştır? Bu husus üzerinde hassasiyetle durulması gerektiği kanaatindeyiz.

Eğer anlamadan söz ediliyorsa, metinden hareketle anlama ameliyesi gerçekleştirilmek isteniyorsa bu durumda Kur'an metnine yönelen bir kimsenin nasıl

³⁶ Nitekim yaptığımız okumalarda Halid b. Osman Sebt'in *Kavâidü't-Tefsir: Cem'an ve Dırâse*, Huber: Daru İbn Affan, 1997/1417 eserinde bunun örneklerine rastladık. Mesela Mekkî ve Medenî konusunu anlatırken "tatbik" başlığı ile bu ilmin bir âyet veya sürenin anlaşılmasında nasıl bir etki yaptığı örneklenerek verilmiş. Bkz. *Kavâid*, s. 81 vd.

anlayacağı, Kur'an'a nasıl yaklaşacağı, nerde durması gerektiği, kendi şartlarını ve metnin söylendiği zamanı bilmesi gereklidir. Anlama ameliyesi bu şartlar muvacehesinde daha sağlıklı gerçekleştirilecektir. Ancak esfle belirtelim ki elimizde tefsir usülü adıyla andığımız çalışmaların bu ihtiyacı giderecek bilgileri muhtevi olmadığı açıktır. Bu yüzden anlamadan bahsediliyorsa Kur'an'ı anlama ve yorumlama üzerine usül kitaplarına bir bölüm koyulmalıdır.³⁷ Anlama yöntemleri, anlama eylemi, anlam farklılığına yol açan nedenler, anlamada taraflar, anlamada etkili unsurlar; çevre, dil, anlamanın yanında anlatma, tefsir öğrenme ve tefsir yapma ayrımı... mutlak surette modern bir usül kitabında olması gereken konulardır. Ancak şu var ki tefsir usülü isimli eserlerin çoğunda hatta hemen hiçbirinde bu noktada açıklamaların varlığını göremiyoruz.³⁸ "Nitekim tefsir usülüne dair eser telif eden usülcüler anlama konusu için fıkıh usülüne işaret etmektedirler"³⁹.

Diğer yandan Kur'an'da tartışmalı olan müteşâbih anlamda değerlendirilebilecek pek çok hususun kelâmî ağırlıklı olduğu malumdur. Bu anlamda başta sıfat âyetleri olmak üzere kelâmî âyetlerin nasıl anlaşılacağı hakkında bir bölüm ve konuyla ilgili bazı genel bilgiler mutlaka verilmelidir.⁴⁰

³⁷ İlk dönemlerde ilimler günümüzdeki gibi tasnife tutulmazdan önce fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimler ayrı ayrı bulunmak yerine iki genel başlık altında incelenmekteydi. Kuran ve sünnet bilgisine ilim deniliyordu. Ancak yeni durumlara bağlı olarak gelişen şartlar çerçevesinde insan aklı ve anlayışından müstağni kalınması mümkün değildi. Nitekim başlarda fıkıh: anlayış ve kavrayış anlamında kullanılmıştır. Bu dönemde fıkıh günümüzdeki gibi sistemli ilim anlamında olmayıp anlama yorumlama faaliyetlerine verilen addır bkz. Fazlur Rahman, *İslam*, (trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk yay, İstanbul 1981, s. 126-127; İlk dönemde fıkıhın sadece bir ilim gibi değil İslami ilimlerde bütün anlam ve yorumlamayı ifade ettiğini biliyoruz. Ancak ilk dönemlerde bu anlamda olan fıkıh sonraki süreçte âlimler tarafından anlam değişikliğine uğramış, Kur'an'a bütünüyle ahkâm çıkarma kitabı olarak bakılmıştır. Bütün yoğunluk 300-500 âyete verilmiş, bütün Kur'an bu gözle okunmuştur. Halbuki fıkıh burada ilk anlamında ve âyetlerde kullanıldığı şekliyle anlama yorumlama ve tevil şeklinde olmalıydı. Bu şekilde Kur'an'ı, ahkâm tefsiri şeklinde bir yaklaşımla sınırlamak pek sağlıklı kabul edilemez. Bkz. Gazali, *Keyfe Neteame'l maal-Kur'an*, s. 63-65. Bu çerçevede belki de fıkıh usülünün bu yönünden sonraki dönemlerden istifade edilmeyişi, tefsir usülünün eksik yanı olarak insanların dikkatini çekmiştir.

³⁸ Bir istisna olarak Halis Albayrak'ın *Tefsir Usülü (Yöntem-Ana konular-ilkeler- Teklifler)* eserinde bu konuya değindiğini görmek bu noktadaki ihtiyacın görüldüğü anlamına geldiği için bizi fazlasıyla memnun etti. Ayrıca İlk baskılarında olmasa da son baskısında Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usülü* eserinde de anlama ve yorum başlığı altında ayrıntılı bilgilerin verilmiş olması son derece önemlidir. Anlamaya dair bölüm ihtiyacına işaret eden bir müellif de İbrahim Görener. Bkz. *Tefsir Usülü Üzerine Düşünceler*, s. 86

³⁹ Sehban Halifat, *Menhecü't Tathili Lugavi ve'l mantiki*, 1/23'den naklen Güman, *Nahiv-Fıkıh Usülü İlişkisi*, s. 33.

⁴⁰ Bu hususun ayrı bir başlık yapılması daha uygun olmakla beraber yer darlığı nedeniyle sadece işaret edilmekle yetinilmiştir.

Ayrıca Said Hazım Haydar'a göre Kur'an ilimlerine daha başka yeni başlıklar ve konular eklenebilir. Ona göre: a. Kur'an'ın tedebbürü b. Kur'an ve surelerin maksatları. c. Kur'an hakkında şüpheler. d. Eski Ulûmü'l Kur'an kitaplarında bahsedilen ve inceleme araştırma olmadan peşin kabul edilen bazı Kur'an ilimlerinin yeniden gözden geçirilerek yeni bir forma büründürülmesi.⁴¹ Bunlar bize oldukça makul gelen tekliflerdir.

Sonuç

Bu noktada Tefsir usûlünün yeterliliği konusunda dikkate alınması gerektiğini düşündüğümüz bazı hususları şöyle kompoze edebiliriz:

1. Klasik usûlün temel işlevi geçmişten günümüze tespit edilmeli sağlıklı bir şekilde tahlil edilerek orta konulmalıdır.

2. Kur'an tefsiri ve yeni bir usûl söylemini dile getirenlerin neleri amaçladıklarını iyi tespit etmeleri ve bu amaçları sağlamaya yönelik çalışmalarının neler olduğunu netleştirmeleri gerekmektedir.

3. Tefsir faaliyetleri süreklilik arz eden bir faaliyettir. Dolayısıyla tefsir sürekli bir disiplin olup, statik ya da dogmatik olmayıp dinamiktir. Dolayısıyla tefsirin usûlü de dinamik olmak zorundadır. Yani tefsirde eğer biz bir metot ya da metodoloji peşindeyse, peşinde olduğumuz bu metotta dinamik ve değişken olmalı, devamlı bir gelişme göstermelidir. Bu anlamda tefsir usûlü geçmiş ve günümüz açısından kıyaslanırken geçmişte usûl eserlerinin rolünün olmadığını düşünmek yerine dönemler arasındaki şartlar düşünülerek sonuçlar değerlendirilmelidir.

4. Ayrıca ilk dönemlere hatta Osmanlı'nın son dönemine kadar söz konusu olmayan ancak özellikle Cumhuriyet döneminde ilim adamlarının tek bir alanda yoğunlaşmasının getirdiği problemlere bağlı olarak usûllerin telifi konusunun ciddi anlamda gözden geçirilmesi ve böyle bir teorinin ne kadar sağlıklı olabileceği geniş katılımlı zeminlerde tartışma konusu yapılmalı ve bu çabaların ne kazandırıp ne kaybettireceğinin iyi düşünülmesi zaruret olarak görülmektedir. Kırbaçoğlu'nun şu ifadeleri göz ardı edilmemelidir: "İlk üç asırdaki Müslümanlar, ister fıkıh, ister akaid, ister kelâm, isterse başka alanlarda olsun İslâmî çözüm üretme sürecinde, esasları belirlenmiş belli bir usûle tabi olmadıkları gibi, daha da önemlisi onların fikhî alanda ayrı, hadis ve tefsir alanında ayrı olmak üzere, metodolojik sayılabilecek farklı yaklaşımlar ser-

⁴¹ Hazım, *Ulûmü'l-Kur'an Beyne'l-Burhan ve'l-İtkan: Dirase Mukarene*, s. 650-654.

gilediğini gösteren herhangi bir bilgi de kaynaklarda mevcut değildir. Bu ise teorik imkândan öte, karşılaşılan her türlü meselede İslâmî çözüm üretmede ortak/genel bir yöntemsel yaklaşımın, tarihte fiilen de benimsenmiş olduğunu gösterir. On dört asır öncesinin şartları günümüzünkünden farklı olsa da, ilke olarak bugün de İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında müştereken uygulanabilecek genel bir metodoloji peşinde koşmanın mümkün olduğunu göstermesi bakımından söz konusu dönem uygulamalı bir örnek niteliğindedir".⁴²

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse tarihte Kur'an ilimleri ve tefsir usûlü çalışmalarını, Kur'an'ı çeşitli yönleriyle tanıtmayı amaçlayan, Kur'an'ı doğru anlayabilmenin yollarını gösteren faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Tefsir usûlü çalışmalarını, günümüz anlayışı çerçevesinde yaklaşırsak tam bir Kur'an'ı yorumlama metodolojisi olarak telakki edilemez. Ancak İslâm geleneğinde Kur'an'ı anlamının metodolojisiyle Kelâmcılar ve Usûlcüler, kendi ihtiyaçlarını istikametinde sistemli bir biçimde uğraşmışlardır. Bu konuda zengin bir literatür de oluşmuştur. Bize düşen bu literatürden istifade ile metodolojimize dönemin şartları içinde yeni unsurlar eklemektir. Son olarak Lütfi Sabbağ'ın Tefsir usûlünün; tam kemale ermemiş, hala olgunlaşma dönemini yaşayan bir ilim olduĐu⁴³ görüşüne aynen katıldığımızı ifade etmeliyiz.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat ve Âdabı Sedat*, (sadeleştiren Necati Demir), Ankara 1998, yy.
- Altıntaş, Ramazan, *Kelâm İlminde Usûl Meselesi-Genel Değerlendirme*, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Apaydın, H. Yunus, "İslam Hukuk Usûlünde Yorum Metotları", *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Ana bilim Dalı Eğitim Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı ve İslam Hukuk Usûlünün Problemleri Sempozyumu*, Çorum 2005.
- Apaydın, H. Yunus, "Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 2003.
- Bayındır, Abdülaziz, "Müzakere" (İslam Hukuk Usûlünde Yorum Metodu), *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Anan Bilim Dalı Eğitim Öğretim Mese-*

⁴² Kırbaoğlu, "İslami İlimlerde Ortak/Genel Bir Metodolojinin İmkamı Üzerine", s. 19.

⁴³ Bkz. Sabbağ, *Buhûs fi Usûlit't-Tefsir*, s.12-13.

leri Koordinasyon Toplantısı ve İslam Hukuk Usûlünün Problemleri Sempozyumu, Çorum 2005.

Beşer, Faruk, “Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi”, *Usûl Dergisi*, sayı 5, Ocak-Haziran 2006.

Bouty, Edmond, *Bilimsel Hakikat*, (trc. Avni Yakalıoğlu), M.E. B., İstanbul 1952.

Bulutay, Tuncer, *Bilimin Niteliği Üzerine Denemeler*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1986.

Cafer, Müslim Abdullah, *Eserut Tatavvuril Fikri fit Tefsir fil Asri'l Abbasi*, Müessesetu'r Risale, Beyrut 1984.

Cebeci, Suat, “Din Eğitimi Bilimi Metodolojisi Üzerine Düşünceler”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Cesur, Kerime, “Modernleşme Sürecinde ‘Fıkıhın ve Fıkıh Usûlünün İhyası’ Söylemine Karşı Bir Duruş: İzmirli İsmail Hakkı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 2005.

Çelebi, İlyas, “Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı Gelişim Süreci ve Yeni Metot Arayışları”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Dumlu, Ömer, “Müzakere” (*Tefsir İlminde Usûl Meselesi*), *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Erdem, Sami, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları*, (yayınlanmamış doktora tezi) Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 2003.

Fazlur Rahman, *İslam*, (trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Selçuk yay, İstanbul 1981.

Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Allah-ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*, Hikmet Matbaa-İ İslamiyesi, İstanbul 1327.

Gazali, Muhammed, *Keyfe Neteame'l maa'l-Kur'ân*, (yay. haz. Ömer Ubeyd Hase). Mansure, Dârü'l-Vefa, 1992.

Gölcük, Şerafettin, “Kelâm İlminde Usûl Meselesi-Genel Değerlendirme”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

- Görener, İbrahim, “*Türkçe’de Usûl Kelimesinin Kullanımı Hakkında Bir Değerlendirme: Tefsir Usûlü Örneği*”, Bilig 2003, sayı 27.
- _____, *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler*, Laçin Yayınları, Kayseri 2004.
- Grive, L. Fonse, *Mebadi-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü’n-Nefs;*, (trc. Babanzâde Ahmed Naim) Maarif-i Umumiyeye Nezareti, İstanbul 1331.
- Güman, Osman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul 2006.
- Halifat, Sehban, *Menhecü’t Tahlili Lugavî ve’l Mantıkî*, el Camiatü’l Ürdüniyye, Ürdün 2004.
- Hazım, Said Haydar, *Ulümü’l-Kur’an Beyne’l-Burhan ve’l-İtkan: Dirase Mukarene*, Darü’z-Zaman, Medine 1420.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-Mukaddime*, (tahkik Abdüsselam Şeddadi) Dârü’l-Beyza: Beytü’l-Fünun ve’l-Ulüm ve’l-Âdab, 2005.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yay, İstanbul 1997.
- İzmirli, İsmail Hakkı, ‘İçtimai Usûlü Fıkıh ihtiyâç Var mı’, *Sebilürreşâd*, XII/298.
- _____, “İslam’da Felsefe, Yeni İlmi Kelâm”, *Sebilürreşâd*, 1333, c. 14, sayı 344.
- Kafiyecî, Muhyiddin Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Hanefî, *Kitabu’t-Taysir fı Kavâidi İlmi’t-Tefsir*, (trc. İsmail Cerrahoglu), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay, Ankara 1989.
- Kara, İsmail, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergah yay, İstanbul 2005.
- Kırbaşoğlu, Hayri, “İslami İlimlerde Ortak/Genel Bir Metodolojinin İmkânı Üzerine”, *Heceas Diyalogları 1, Konferans Tebliğleri*, (Yayınlanmamış tebliğ), Heidelberg, Almanya 2005.
- _____, “Soruşturma”, *İslamiyât*, c. 6, sayı 4, 2003.
- _____, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitabiyat, Ankara 2002.
- _____, “Dini Metinlerin Doğru Anlaşıp Yorumlanmasında Yaklaşımlar”, *Güncel Dini Meseleler İştîşare Toplantısı*, 2002.
- Kırca, Celal, “Müzakere” (Tefsir İlminde Usûl Meselesi), *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Köksal, A. Cüneyt, *Usûlü’l Fıkıh’ın Mahiyeti ve Gayesi*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

- Macit, Nadim, “Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Musa Kazım Efendi, *Külliyat-ı Şeyhü'l-İslâm Musa Kazım: Dini, İctimai Makaleler*, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1918.
- Özerverarlı, M. Said, *Son Dönem Kelâm İlminde Metod*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniv. Sosyal Bil. Ens., İstanbul 1994.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu”, *İslamiyat*, sayı 24, 2003.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, Tc. Kültür Bak. Yay, Ankara 2002.
- Paçacı, Mehmet “Anlama(fıkıh) Usûlüne Dair”, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?* Ankara Okulu, Ankara 2000.
- _____, “Klasik Tefsir Neydi?” *İslami İlimler Dergisi*, 2007, c. 2 sayı 1.
- Polat, Selahattin, ‘Soruşturma’, *İslamiyat*, cilt 6, sayı 4, 2003.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, *Dirasat fî Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992, c. 1.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lûtfi, *Buhus fî Usûlî't-tefsir*, el Mektebetü'l İslami, Beyrut, 1988/1408.
- Sebt, Halid b. Osman, *Kavâidü't-Tefsir: Cem'an ve Dirâse*, Huber: Daru İbn Affan, 1997/1417.
- Şimşek, Said, “İlahiyat Fakültelerinde Tefsir Dersi: Problemler Öneriler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Kurav, Bursa 2007.
- Tûfi, Ebû'r-Rebi' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî, *el-İksir fî İlmi't-Tefsir* (thk. Abdülkadir Hüseyin), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
- Yavuz, Yunus Vehbi, “Müzakere” (Fıkıhta Usûl Meselesi), *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1 (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 46)* Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Zebidî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed Abdil Latifi'z, *Tecridi Sarih Tercümesi*, I, (Babanzade Ahmet Naim), Ankara 1984.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menahilü'l-irfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İh-yai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1362/1943.